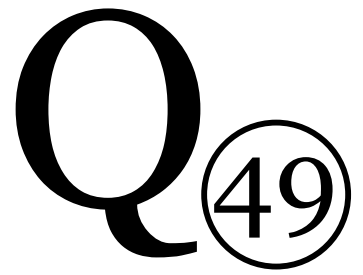




Q 49

pràctiques crítiques i emancipadores
en l'educació al llarg de la vida

A. Malysheva 2020



Quaderns d'Educació Contínua

pràctiques crítiques i emancipadores en l'educació al llarg de la vida

Editors

Iolanda Corella Llopis
i pep aparicio guadas

Consell de direcció i coordinació

Tere Vila, Encarna Such Cardona, Juanma Sanchis Marqués, M. Nieves Roselló, María José Picher, Carlos Pallarés, Rosa Navarro, Pascual Múrcia Ortiz, Dolors Monferrer Ferrando, Rosa M. González Conca, Goio Fidel Sarmiento, Manuela Fuentes Martínez, Lorena Ordiñana Pérez, Marta Malet Carol, Míla Grau Alepuz, Loles Martínez Cebrián, María Gabarda Riofrío, Francisca Borox López, Isabel Aparicio Guadas

Consell de redacció i assessorament

Antonia de Vita (UNIVR), Dolors Vinyoles (Escola de la Dona-Diputació de Barcelona), Inma Vilatersana, Jordi Vallespir (UIB), Antoni Tort (UVIC), Joan M. Senent (UV), Manuel Rodríguez (UV), José Ignacio Rivas (UMA), Piergiorgio Reggio (UNICATT), Cruz Prado (ULASALLE), Anna Maria Piusi (UNIVR), Agustí Pascual (UV), Isabel Redaño Francés (IPF), Sebas Parra (UdG), Josep M^a Navarro i Cantero (LFCOOP), Peter

Mayo (UM), Vicent Mas (UA), Ángel Marzo (UB), Manel Martí Puig (UJI), Fernando Marhuenda (UV), Fernando López Palma (UB), Licínio C. Lima (UMINHO), Colin Lankshear (JCU), Michele Knobel i (MSU), Francese Hernández Dobon (UV), Francisco Gutiérrez i (ULASALLE), Anna Gómez (UVIC), Paula Guimarães (UL), Pep Lluís Grau, Gloria Díaz (UB), Joan Colomer (UdG), José Clovis Azevedo (Centro Universitário Metodista IPA), Rafa Castelló (UV), Isabel Carrillo (UVIC), Marián Aleson Carbonell (UA), Xavier Besalú (UdG), Antonio Benedito (UV), José Beltrán Llavador (UV), Clara Arbiol González (UV), Vicent Aparicio (UV), Marina Aparicio Barberán (IPF), Consol Aguilar (UJI), David Abril (UIB), Loris Viviani (IPF), Mariola Aparicio Cortés (EOI Xàtiva), Mercè Morey (UIB), Diego Morollón (IPF), José R. Belda Medina (UA), Eduardo Carbonero Martínez (epAlv), Magdalena Balle Garcia (CEPA Son Canals, Illes Balears), Maira Tavares Mendes (Universidade Estadual de Santa Cruz, UESC)

Correcció i traducció

Joaquín Martínez Ortiz

Disseny i maquetació

gap

Quaderns d'Educació Contínua ☆ 49

Estiu 2023 · 18 €



Títol: El encuentro I
Autor: Angela Malyshava
Tècnica: Aquarel·la
Dimensions: 300x400 mm
Any: 2020

Quaderns d'Educació Contínua. Nova etapa

Redacció, secretaria i administració:

C/. Sant Agustí, 7 • 46800 Xàtiva
tarepa.pv@gmail.com

ISSN: 1575-9016

ISSN: 2605-1796 (digital)

Dipòsit legal: V-5125-2000

Revista indexada en GeoDatos: Indexador de Geografia e Ciências Sociais
<http://www.dge.uem.br>

(Quaderns d'Educació Contínua
no es fa responsable de les opinions
dels col·laboradors de la revista.)



IPF: Institut Paulo Freire • UV: Universitat de València • UdG: Universitat de Girona • UVIC: Universitat de Vic • UJI: Universitat Jaume I de Castelló • UA: Universitat d'Alacant • ACEFIR: Associació Catalana per l'Educació, la Formació i la Recerca/Associació Europea d'Educació d'Adults • UB: Universitat de Barcelona • FDC: Desenvolupament Comunitari • UIB: Universitat de les Illes Balears • UM: Universitat de Malta • UMINHO: Universitat del Minyo • UNIVR: Universitat de Verona • ULASALLE: Universidad de La Salle • UNICATT: Universitat Catòlica de Milà • UMA: Universitat de Màlaga • UL: Universitat de Lisboa • JCU: James Cook University • MSU: Montclair State University • LFCOOP: La Fàbrica Cooperativa

carpeta

L'exploració de l'experiència com a pràctica emancipadora; límits, tensions i possibilitats

Clara Arbiol González • 5

Pràctica emancipadora crítica en l'educació al llarg de la vida (educació permanent)

Peter Mayo • 16

Itineraris històrics de l'Educació Popular en Amèrica Llatina: el seu cercle virtuós de política, cultura i pedagogies

Jorge Osorio Vargas • 22

Dimensió socialitzadora de les narratives a partir d'experiències i vivències de mares i pares

María Dolores Jurado Jiménez • 34

contínua

Què està en joc a les pràctiques "crítiques" i "emancipadores"? Reflexions des d'un materialisme pràctic

Antonio Benedito Casanova • 43

persones, territoris i experiències

Educació al llarg de la vida a Vallecas

Eduardo Cabornero Martínez • 65

Universitat al barri: una pràctica educativa d'educació ciutadana

Ángel Marzo Guarinos i Jessica Cabezas Alarcón • 76

Pinzellades de Murillo acolorixen l'educació permanent

Juan Carlos Bohórquez Márquez i Charo Bosch Rodríguez, • 83

Un projecte ApS per a reduir la bretxa digital de les persones majors

Ignacio Fernández Rull, Vicent Tortosa Edo i Francisco Fermín Mallén Broch, • 94

investigació

La consciència dual com element de la intervenció socioeducativa en Catalunya amb joves tutelats

Xavier Balart López • 105

arxiu

dialogica

Pràctiques crítiques i emancipadores d'educació permanent

Máira Tavares Mendes • 115

fotografies

Sebas Parra Nuño en acció 1 • 122

llibres

Miradas sobre la educació a lo largo de la vida. Investigaciones y experiencias

Ángel Marzo Guarinos • 131

Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitze el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i concursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.

editorial

La formació inicial i permanent, així com l'autoformació en exercici, del professorat valencià en general i, també, del professorat específic de les iniciatives públiques, socials, cooperatives... d'educació i formació de persones joves i adultes immerses a l'àmbit d'educació al llarg de la vida, com les últimes CONFITEAS han senyalat, és manifestament millorable, molt especialment, si les primeres sols posen l'èmfasi en qüestions relatives a l'especialització-domini de les didàctiques i/o dels assumptes de les tasques organitzatives curriculars, amerades per aportacions pretesament (in)novadores. Les segones sols atenen a les variables d'especialització específica, fent derivar aquestes com l'element bàsic del quefer educatiu-formatiu i ancorant les funcions de les persones educadores en una simple actuació de persones treballadores, sense objecte ni obra, aprofundint en l'aguda tendència cap l'ordinarietat d'aquest subsistema i, a més a més, produint un efecte de vasta ordenació-classificació i/o infantilització de les persones joves i adultes participants, independentment de la seua funció en el camp de pràctiques educatiu-formatiu, sociocultural i polític. Malament podran bastir-se i fer brotar pràctiques crítiques i emancipadores que busquen l'apoderament de la ciutadania en general i de les dones, joves, persones adultes... en particular.

I l'autoformació en exercici de la professió-vocació educativa-formativa fa temps que, per diferents motius –la desfeta sociopolítica que travessa les últimes dècades del segle passat i les de l'evident segle XXI; la derrota sociocultural, complexa i ferotge, que creua les pràctiques educatives i socials dels últims 40 anys; les inacabables opressions: sexual, somàtica, racial, de classe...; etc.– és quasi absent dels 'establiments' educatius i formatius i, a més, en certa manera, sobreviu depenent d'ajudes, subvencions... que malauradament condicionen i/o determinen el seu caràcter viu i alliberador o, potser, subsisteixen en oasis institucionals, sociopúblics... o, com ja fa algun temps vàrem explicitar, en 'escoles de barri' que, cada vegada més, esdevenen 'escoles castells', aïllades tant de les comunitats –i de les seues gents– en les quals estan enclavades com de qualsevol projecte-programa-procés profundament alternatiu i antagonista, emancipador i ciutadà. I, per tant, amb una fonda debilitat operativa i sense cap possibilitat de promoure la germinació de llavors de llibertat, emancipació, crítica... i, d'aquesta manera, "es cau en la pura metodologia que subministra, per una banda, obrers aburgats i, per altra, intel·lectuals fràgils (neonoucentistes) que van d'acadèmics per la vida", com va escriure Joan Brossa.

Sí, a més, considerem que la classe (les classes), i també d'altres conceptes-perceptes-afectes claus com el sexe-gènere, el racisme, l'exploació-extractivisme de la natura i dels altres éssers vi-

vents... –així com els diversos corol·laris que comporten la instauració-aplicació de diverses dominacions i colonitzacions de cossos, territoris...– també han estat foragitats de la immensa majoria de les iniciatives institucionals, socials, sindicals... d'educació permanent i que, sols en algunes de les iniciatives educatives permanents-populars, plurals, diverses i antagonistes que, a peu d'obra, persisteixen en la seua activitat-obra de lectura i escriptura crítica-crítica del món.

Tal vegada, caldria reconsiderar que a les pràctiques educatives d'aprenentatge al llarg de la vida, la perspectiva-dinàmica antagonista, emancipadora... és absent. Unes vegades per no comparança, d'altres per l'intens soterrament en regles, disciplines-disciplinars, espais de tancament... i sempre marcades per les línies blaves demarcadores de l'autoritarisme de nou tipus, les dominacions-opressions, el sexisme, el racisme... més o menys adobat per les tecnologies dures i la mística consumista extremament espectadora i espectacular, especialment ara mateix que, com senyala Paul B. Preciado, entre d'altres, "estem passant d'una societat escrita a una societat ciber-oral, d'una societat orgànica a una societat digital, d'una economia industrial a una economia immaterial, d'una forma de control disciplinari i arquitectònic, a formes de control microprostètiques i mediàtic-cibernètiques".

Malgrat aquesta situació, ens cal reconstruir un xarxa policèntrica d'iniciatives educatives permanents-populars-feministes, que en l'actualitat ja estan en moviment [experienciació; cooperació i sanació; desaprenentatge; descodificació; cura i intervenció-aprenentatge...] que implementen les pràctiques diverses i plurals, reals, de crítica i emancipació minuciosament dissidents, antagonistes... en les quals hem de participar i posar dempeus actuacions contra la colonització i/o neutralització dels nostres cossos, les nostres ments, els nostres territoris... i produir allò social i real, inèdit, viable i en transició, d'una altra forma amb algunes noves estratègies [desidentificació, desnormalització, emancipació cognitiva, desmercantilització de les relacions socials, destitució de les pràctiques institucionalitzades de violència, hibridació antidisciplinària i antididàctica, col·lectivització i politització...] que fan imprescindible un canvi de paradigma –que vàrem començar a plantejar en 2003-2023– que: suscite sexualment i política: cooperació, solidaritat i antagonisme; que implique ecològicament i territorial: compromisos pel conjunt dels éssers vivents; que avive culturalment i social: relacions, convivialitats i cures inter éssers vivents;... És a dir, canvis profunds recombinats que sols "podran ser operats a través de pràctiques concretes de transformació micropolítica", com afirma Paul B. Preciado. **Nosaltres-estem-juntes-en-això.**



dialogica

Pràctiques crítiques i emancipadores d'educació permanent.
D'investigadora militant a intel·lectual amfíbia: camins des del moviment
de *cursinhos populares* cap a l'interior de la universitat

*Maira Tavares Mendes, Universitat Estatal de Santa Cruz (Ilhéus-Bahia, Brasil),
cofundadora de la Xarxa Emancipa-Moviment d'Educació Popular.*

Traducció: Rosa Navarro Piquer



Els amfibis són animals interessants: viuen al mateix temps en la terra i en l'aigua, i necessiten aquests dos medis per a una vida plena. Quan vaig començar a estudiar Biologia, em vaig adonar que els amfibis eren tractats en certa manera com a “animals incomplets” en situar-los en la tradicional classificació lineal dels éssers vius cap a un progrés inexorable, aquell artefacte de l'ensenyament de les ciències que com tants busca reforçar la idea d'esglaons, jerarquies i classificacions. Pobres amfibis, sovint comparats amb els rèptils, als quals s'atribueix la “conquesta del medi terrestre”, semblava que sempre els faltava alguna cosa. Però les granotes, els gripaus i les salamandres només viuen la seua vida humida, nadant com a capgrossos, digerint cada cèl·lula inutilitzada en noves biomolècules i metamorfosant-se a un nou medi fins que tornen de nou a les aigües.

¹ GAGO, Verónica. La potencia feminista: o el deseo de cambiarlo todo. Buenos Aires: Tinta Limón, 2019.

² “Així, a la manera d’aquests vertebrats que posseeixen la capacitat de viure en ambients diferents, sense canviar per això la seua naturalesa, el propi de l’investigador-intel·lectual amfibi és la seua possibilitat de generar vincles múltiples, solidaritats i encreuaments entre realitats diferents”. cf. SVAMPA, Maristella. Notas provisionarias sobre la sociología, el saber académico y el compromiso intelectual. In: ALTHABE, Gérard. *Entre dos mundos. Reflexividad y compromiso*, Buenos Aires, Prometeo 2008.

³ “Insistindo as elites dominadoras na manipulação, vão inoculando nos indivíduos o apetite burguês do êxito pessoal. [...] O líder populista que emerge neste processo é também um ser ambíguo. Precisamente porque fica entre as massas e as oligarquias dominantes, ele é como se fosse um ser anfíbio. Vive na terra e na água. Seu *estar entre* oligarquias dominadoras e massas lhe deixa marcas das duas.” In: FREIRE, Paulo, *Pedagogia do Oprimido*. Rio de Janeiro: Paz e Terra, 1974, p. 175.

⁴ “O espontaneísta é anfíbio –vive na água e na terra -

Vaig conèixer el terme *intel·lectual amfibia* en un text de Verónica Gago¹, que es referia a la intel·lectual argentina Maristella Svampa², i vaig quedar completament magnetitzada per ell. M’agrada pensar en els diversos sentits de ser una intel·lectual amfibia. No sols per la meua formació com a biòloga, sinó perquè els sentits d’amfibia poden ser múltiples si pensem en els entorns de vida dels animals i en els entorns de producció de coneixement, com són tots aquests entorns educatius. En lloc de tractar l’ambigüitat de viure en entorns diferents com una condició de incompleció, abraçar aquesta condició permet noves lents per a entendre la realitat, la qual cosa Svampa defineix com a “multipertinença”.

Paulo Freire, una de les meues majors inspiracions, va contribuir en la caracterització de la insuficiència dels amfibis, comparant-los amb figures les ambigüitats de les quals implicaven un retrocés en les lluites socials. La primera vegada que Freire esmenta una figura amfibia en els seus escrits és per a criticar els líders populistes que fan ús de la manipulació³. L’ambigüitat del líder populista – estar entre la terra i l’aigua en aquest cas- implica manipular les masses per a ser reconegut per les oligarquies, sense comprometre’s veritablement amb la seua organització revolucionària. Temps després, caracteritza com a amfibia la postura de l’educadora espontaneísta, que no pren posició en relació a la naturalesa política de l’educació⁴. D’una manera o un altra, la figura de l’amfibi apareix en els seus escrits com algú que actua decididament per a esmorteir els conflictes.

La meua posició és que la idea de la *intel·lectual amfibia* radica en el reconeixement que hi haurà una demanda de presa de posició en el camp de la militància, i la necessitat de posicionament de la qual no pot eludir-se, i, al mateix temps, una demanda d’anàlisi en el camp de la producció de coneixement que requereix necessàriament posar-se en qüestió i obrir-se a la crítica, la qual cosa, portat a la seua radicalitat, pot entrar en conflicte amb l’activitat militant. No estic d’acord que es tracte d’una ambigüitat d’incompleció o de manipulació, sinó més aviat d’una ambigüitat generadora de tensió creativa.

Les meues primeres experiències docents van implicar parlar molt d’amfibis i de tantes altres formes de vida, sovint en un estat d’angoixa: com anar més enllà de l’ensenyament d’una cultura tan fortament enciclopèdica de les ciències naturals, aquest impuls classificatori que heretem i vam reproduir dels qui van desembarcar en nous continents, col·leccionant, etiquetant i jerarquitzant la vida en prestatgeries, gàbies i grillons? Com ensenyar Biologia superant la idea d’una història lineal?

Els entorns en els quals sorgien aquestes qüestions eren en si mateixos com la terra i l’aigua: el que pagava el meu sou era la tutoria d’alumnes d’escoles privades d’elit de la ciutat de São Paulo. El que m’apassionava era treballar amb joves en espais populars a baix o cap cost, amb l’objectiu d’accedir a la universitat – preferiblement a universitats públiques o privades amb beques- en els *cursinhos*

populars. L'accés a la universitat al Brasil es realitza mitjançant l'aprobat en un examen altament selectiu i classificatori anomenat *Exame Nacional do Ensino Médio* o, en algunes universitats, *vestibular*. En la dècada de 2000, els estudiants procedents d'escoles públiques (principalment negres i indígenes) eren minoria en les universitats públiques, sobretot en les més prestigioses. Per això, molts activistes i militants van començar a organitzar *cursinhos* populars –aquests espais preparatoris a baix o cap cost–, amb l'objectiu d'augmentar el nombre d'estudiants de classes subalternes en les institucions de prestigi.

La meua pràctica docent es va configurar en aquests espais: en la trobada de múltiples i diversos estudiants que s'enfrontaven a la Biologia amb els mateixos ulls classificatoris que els colonitzadors van deixar eficientment com a llegat en la ciència. Al mateix temps, eren estudiants que venien de trajectòries escolars en les quals eren ells els classificats com a incomplets o insuficients per a seguir les seues trajectòries formatives dins de la universitat. A les seues escoles, sotmeses a intensos processos de precarització, no hi havia laboratoris, ni professors, ni inversió, i sovint l'absència era una marca en la seua formació. D'altra banda, va ser en aquesta escola pública on van aprendre a conviure amb la diversitat, a superar creativament les dificultats, a establir relacions comunitàries, a comptar amb la inspiració d'algun mestre o mestra brillant per a continuar estudiant. L'escola pública era al mateix temps el lloc de la manca i de l'abundància, encara que la noció de la seua insuficiència era el sentit hegemònic que feien circular els interessats a vendre l'educació com una mercaderia.

Mentre buscava altres persones que havien perfilat aquesta mateixa pregunta –com s'ensenyava biologia en un *cursinho*?– més pensava en la dimensió ontològica del *cursinho* popular –què és un *cursinho* popular? L'experiència col·lectiva en la qual vaig participar em va fer prendre consciència de què podria ser l'auge dels *cursinhos* populars, especialment entre les dècades de 1990 i 2000, ja assajava diversos elements d'allò que podria ser creatiu en aquest espai educatiu que no encaixava en cap categoria formal. A més de tractar les matèries típiques dels programes d'exàmens, com Llengua Portuguesa, Matemàtiques, Història, Química, etc., els *cursinhos* populars estimulaven espais artístics, discussions sobre temes d'actualitat, intensos debats sobre política i politització, classes temàtiques interdisciplinàries, experiències d'ensenyament a doble i altres dinàmiques pedagògiques experimentals. M'interessava pensar si aquest espai de *cursinhos* populars podria ser considerat com un espai d'educació popular, fins i tot pensar què és l'educació popular quan considerem el camp de les Ciències Biològiques.

Així que, a més de dedicar-me a desenvolupar materials interessants que respongueren a reptes pedagògics en genètica, educació per a la salut, botànica o zoologia, m'interessava pensar en com es pot mobilitzar la Biologia per a compren-

não tem inteireza, não se define consistentemente pela liberdade nem pela autoridade". In: FREIRE, Paulo. Professora sim, tia não: cartas a quem ousa ensinar. Rio de Janeiro: Paz e Terra, 2017, p. 84.

⁵ MENDES, Maíra T. *Inclusão ou emancipação? Dialética da educação em cursinhos populares.* In: ARELARO, L. R. G.; FRANCA, G. C.; MENDES, M. T.. (Org.). *Às portas da Universidade: alternativas de acesso ao ensino superior.* 1ed. São Paulo: Xamã, 2012.

dre i transformar el món en què vivim. Per tant, inclinada a respondre positivament, em vaig dedicar a qüestionar si els *cursinhos* populars poden ser considerats espais d'educació popular. Això exigeix pensar en les experiències llatinoamericanes d'educació popular, especialment en la contribució de Paulo Freire, però també en l'elaboració de l'educació del camp entre conflictes i disputes per part dels moviments de lluita per la terra al Brasil, especialment el Moviment dels Treballadors Sense Terra-MST, així com altres experiències d'educació crítica i permanent.

Vaig començar com a investigadora discutint la concepció de l'educació, les condicions de treball i les polítiques públiques d'accés a l'educació superior en la gènesi del primer *cursinho* del *Moviment d'Educació Popular Rede Emancipa*. La meua intenció era analitzar les contradiccions d'una experiència d'educació popular, els seus límits i possibilitats –es tractava d'una educació merament instrumental (que permet l'èxit individual), o podia ser una educació crítica- que genera el compromís per a la transformació col·lectiva? També em motivava produir registres d'una història fins llavors restringida a l'oralitat, contribuint així a documentar el debat i la memòria d'aquell moviment social. Aquest desafiament era particularment significatiu perquè, quan vaig començar el meu màster, encara hi havia poca producció sobre els *cursinhos* populars/comunitaris. Volia entendre el moviment de *cursinhos* en el qual vaig treballar com a fundadora –la *Rede Emancipa*– i si podia ser un espai emancipador més enllà de la voluntat expressada en el seu nom. Així, vaig buscar identificar quins elements existeixen en aquest espai que avancen cap a una transformació col·lectiva de la societat (emancipació), o si es limitava a la inserció ocasional (inclusió) d'alguns subjectes en una dinàmica que continua produint marginats. El fet és que la possibilitat d'emancipació acaba tensada per la instrumentalitat: la necessitat immediata d'inserció en la universitat⁵.

En aquell moment, diverses experiències/nuclis de *cursinhos* es consideraven populars/crítics; no obstant això, la majoria de les opcions curriculars semblaven contradir el concepte d'educació defensat. Temes com la deserció estudiantil, els materials estandarditzats, l'acceptació acrítica dels supòsits meritocràtics van ser sensibles per a iniciar un procés de qüestionament d'aquesta pràctica. D'aquesta manera, la identitat de moltes experiències educatives de *cursinhos* populars va passar a referir-se explícitament a la participació comunitària i a la implicació en les lluites per la justícia social. Especialment en *Rede Emancipa*, ens vam implicar en el debat sobre els obstacles als quals s'enfrontaven els estudiants de les escoles públiques per a accedir a l'educació superior, i sobre com podien abordar-se les qüestions de les identitats, la participació democràtica i la justícia social en el pla d'estudis que dissenyàvem.

En el procés de convertir-me en investigadora de la meua pràctica intel·lectual i militant, em vaig enfrontar a moltes inseguretats. Primer per la marca d'una formació empirista i positivista, que em feia sentir en terreny movedís en els mètodes fluids del camp educatiu. Com saber si el camí que seguisc condueix a la producció de coneixements sòlids? Els mètodes que mobilitze són coherents o poden desprestigiar el coneixement produït? Com camine cap a una producció que faça justícia a la realitat? On inserir la meua condició de subjecte-militant quan també soc una indagadora crítica, si en la meua formació se'm va orientar a eliminar el subjecte de la formulació? En segon lloc, aquesta sensació d'ofegament –eixir de la terra i entrar en el llac- s'expressava també en la meua dificultat per a equilibrar la tensió entre la militància educativa potencialment obridora d'horitzons en la qual estava implicada i la meua capacitat crítica per a avaluar els seus límits. Aquest és un punt crucial de la intel·lectual amfíbia, segons Svampa:

*Com a intel·lectual amfíbia, el gran desafiament és, des del meu punt de vista, superar aquesta visió del traductor, apuntar a un diàleg de sabers, sense desconnectar-se ni del món militant ni tampoc del món acadèmic, tractant d'instalar noves agendes en el públic. És a dir, continuar formant part del món acadèmic i també de l'activisme, però no per a reproduir simplement el que diuen els actors. En realitat, aquesta mirada que podem brindar dels processos a vegades pot entrar en tensió i conflicte amb la visió exclusivament militant.*⁶

Aquesta tensió estava i continua sent present, però abans de ser una font d'inseguretat, hui crec que pot ser una font de creativitat. Els moments de desafiament combinen angoixa amb possibilitats de noves respostes.

En aquell moment en què investigava i reflexionava sobre el “fora de l'escola” en els *cursinhos*, vaig ingressar com a mestra secundària a l'Ajuntament de São Paulo, ampliant les reflexions a nous contextos. Com més em trobava amb les frustracions, els desafiaments i les ansietats d'una mestra principiant, més diferent em semblava de l'experiència que vaig tindre en el *cursinho*, on la gent només assistia per legítim interès, en contraposició a l'obligatorietat de l'escola. Aquesta comparació inevitable explica moltes perspectives en la discussió dels *cursinhos*, que poden expressar frustració amb l'espai contradictori de l'escola. Sovint en el discurs d'educadors de *cursinhos*, hi ha una subtilesa que s'introdueix en la seua valoració com a espai que substitueix “l'escola pública de baixa qualitat” en lloc d'enunciar-lo com a espai que “contribueix a l'escola pública i la seua diversitat”. En qualsevol cas, l'educació popular que ja semblava un camp de dubtes en els *cursinhos*, a l'escola semblava una possibilitat remota, encara que una utopia a perseguir⁷.

⁶ STEFANONI, Pablo. Pensar y actuar de manera anfibia: Entrevista a Maristella Svampa. Nueva Sociedad, n. 298, p. 152-169, 2022.

⁷ VALE, Ana Maria do. Educação Popular na Escola Pública. São Paulo: Cortez, 2001.

⁸ Faig constar ací el meu profund agraïment a companyes com Marcela Rufato i Camila Caffaro, que van fer possible teixir utopies a l'escola en els desdèjuns d'esperança.

En l'espai terrestre de l'escola, el territori sembla jugar en contra dels subjectes, especialment dels estudiants. En diàleg amb col·legues⁸ que persegueixen utopies i amb estudiants, ens articlem per a portar el *cursinho* a aquest espai –disputar el futur dels estudiants de l'escola pública com era també la possibilitat d'estudiar en universitats públiques; així com disputar l'espai de l'escola, que era el territori del *cursinho* dels dissabtes, cap a relacions més solidàries. Allí vam ser aigua escapant dels discursos deterministes que decretaven el desinterés dels joves de la perifèria, mentre que el que véiem era el seu intens desig de participació i ganes de discutir sobre els temes més variats cap a la seua transformació. Les relacions democràtiques establides dins del *cursinho*, que funcionava en l'espai escolar on regnaven relacions de subordinació, van desembocar ràpidament en qüestionaments i conflictes que van portar a un intens procés de participació dels alumnes en els itineraris de l'escola. D'aquesta manera, l'educació popular desenvolupada en el *cursinho* popular va catalitzar experiències democràtiques també en l'educació formal, afirmant que és possible desenvolupar l'educació popular a l'escola pública. Allí vam debatre com demostrar que la universitat pública també era un lloc per als nostres estudiants.

A la fi de la dècada dels 2000, era possible identificar bàsicament dos camps d'estudis en la discussió sobre l'accés a la universitat –el camp dels estudis sobre moviments socials i educació, en el qual es concentraven la majoria de les investigacions (encara inicials) sobre els *cursinhos* populars; i un altre relatiu a les iniciatives pioneres d'acció afirmativa per a l'ingrés a la universitat al Brasil, generalment vinculat al camp dels estudis racials/ètnics. Aquesta llacuna va començar a ser remeiada a mesura que noves investigacions van començar a aproximar-se a les indiscutibles relacions entre els dos camps d'estudi, especialment abordant el protagonisme dels moviments del poble negre per a ampliar el dret a l'educació superior al Brasil.

Un moment important per a l'accés a la universitat brasilera es va produir en 2012, quan el Tribunal Suprem va jutjar una demanda presentada tres anys abans per un partit conservador brasiler, que qüestionava la constitucionalitat de les quotes racials com a accions afirmatives, al·legant que lesionarien el principi constitucional d'igualtat. El tribunal va dictaminar per unanimitat que les quotes racials són constitucionals i necessàries com a mesura d'equitat i reparació. Pocs mesos després, el Congrés brasiler va aprovar una Llei Federal que estableix que totes les universitats públiques federals han d'establir quotes per a l'accés d'estudiants d'escoles públiques, negres i indígenes (en 2016 es va modificar per a incloure també a les persones amb discapacitat). La investigació en el camp de l'accés a la universitat en aquest període ha produït un vast material que aborda les desigualtats racials i, en particular, els arguments en contra de les quotes com una manifestació dels privilegis racials històricament silenciats en la formació social brasilera.

Jo vaig buscar articular aquests dos camps –el dels *cursinhos* populars com a moviments socials al de les relacions racials en el context brasiler- per a analitzar les disputes contra el principal sector refractari a les quotes racials en l'estat més ric del Brasil (São Paulo). Va emmarcar el discurs del govern de l'estat, així com els discursos de les seues universitats estatals –en particular la Universitat de São Paulo (USP), l'última universitat pública brasilera a instituir accions afirmatives amb criteris racials, així com la més prestigiosa. Les controvèrsies entre els discursos dels agents – Estat, professorat universitari, mitjans de comunicació i moviments socials- van ser el centre de la meua investigació, en la qual aborde les contradiccions de la política educativa en la transició de l'ensenyament mitjà al superior⁹.

Mentre desenvolupava la meua investigació doctoral, vaig començar la meua carrera com a professora en una universitat. Va ser llavors quan la tensió amb l'activitat militant es va aguditzar –no per convicció, sinó pel xoc del temps necessari per a desenvolupar aquesta nova identitat docent. Vaig passar per un distanciament real de l'univers dels *cursinhos* populars, imposat per la distància geogràfica, però també pels mandats d'un moviment que exigia una immersió quasi total. No obstant això, aquest distanciament no anava acompanyat d'una identificació amb l'espai acadèmic, sinó d'un sentiment de profund desplaçament generacional, polític, intel·lectual i militant. Va ser llavors quan vaig necessitar elaborar aquesta nova identitat, que hui considere amfibia, però que abans havia considerat “incompleta”.

En el procés de convertir-me en professora universitària mentre investigava l'accés a la universitat, buscava a les palpentes espais de militància –on era difícil trobar als meus iguals, feministes radicalment democràtiques- i reelaborat la crítica als canons epistemològics positivistes de la Biologia, també vaig identificar nous problemes d'investigació. El perfil dels alumnes que tenia en els *cursinhos* no era molt diferent del de les meues noves alumnes del curs de Biologia, els futurs professors. La lluita constant per romandre en la universitat les mantenia sempre en la situació de llindar: ser estudiant negra i perifèrica és estar travessada per múltiples violències estructurals –i una institució que no combat aquestes violències, acaba reproduint-les. Hi ha una continuïtat entre el moviment “fora” de la universitat, i el moviment “al costat de la porta” i “dins” de la institució, per la qual cosa la transició ha de considerar-se com un continu en el qual entren en acció moltes forces. Va ser quan vaig entrar en contacte amb la literatura sobre permanència estudiantil, considerant que l'accés a la universitat és multidimensional: implica ingrés, permanència i culminació del curs amb qualitat¹⁰. Això té implicacions en la totalitat de l'experiència universitària dels grups marginats.

El marc descrit requereix reflexionar sobre quins elements són desitjables en una pedagogia universitària emancipatòria. No és infreqüent que els cursos de grau i postgrau defensen una perspectiva crítica, però sovint reproduïsquen la mateixa violència que diuen criticar. En aquest sentit, és lloable la iniciativa de fundar la *Univer-*

⁹ MENDES, Maíra T. Acesso à universidade: dualismo, mérito e democratização em questão. Tese (Doutorado em Educação) - Universidade do Estado do Rio de Janeiro. Rio de Janeiro, 2016.

¹⁰ VELOSO; Tereza C. M. A.; MACIEL, Carina E. Acesso e permanência na educação superior: análise da legislação e indicadores educacionais. *Revista Educação em Questão*, Natal, v. 51, n. 37, p. 224-250, jan./abr. 2015.

- ¹¹ Vegeu VASCONCELOS, Joana; MENDES, Maíra; MUSSI, Daniela. Paulo Freire e a Educação Popular: Esperançar em Tempos de Barbárie. São Paulo: Elefante, 2023.
- ¹² Vegeu TÜNNERMANN BERNHEIM, Carlos. *Noventa años de la Reforma Universitaria de Córdoba (1918-2008)*. Buenos Aires: CLACSO, 2008.
- ¹³ Vegeu VASCONCELOS, Joana; MENDES, Maíra; MUSSI, Daniela. Alimentar a tensão criativa entre educação popular e universidade. In: *Paulo Freire e a Educação Popular: Esperançar em Tempos de Barbárie*. São Paulo: Elefante, 2023.
- ¹⁴ “Des del meu punt de vista, jo veia que els qui es deien intel·lectuals militants també s’instal·laven en una zona de confort, creient que eren l’única veu vàlida dels actors socials, com si la producció de saber fora solament una qüestió de traducció del que diuen els actors subalterns mobilitzats” In: STEFANONI, Pablo. *Pensar y actuar de manera anfibia: Entrevista a Maristella Svampa. Nueva Sociedad*, n. 298, p. 152-169, 2022. p. 158.
- ¹⁵ VASCONCELOS, Joana; MENDES, Maíra; MUSSI, Daniela. Alimentar a tensão criativa entre educação popular e universidade. In: *Paulo*

sitat Emancipa, que pretén aglutinar en el seu si a sectors que desitgen contribuir a un moviment social. Aquesta experiència reuneix diversos matisos d’intel·lectualitat crítica, militant o amfíbia, tots ells amb tot el respecte a les seues diferències¹¹.

En la meua trajectòria com a educadora-intel·lectual, que va començar amb la pregunta sobre la possibilitat que el *curso* popular siga una experiència d’educació popular, hui he tractat de qüestionar com és possible construir una universitat popular. No sols en l’aspecte de l’ensenyament, sinó també de la investigació. Les universitats llatinoamericanes encara tenen a l’extensió com un dels seus pilars –gràcies a les massives mobilitzacions de la *Reforma Universitaria de Córdoba* en 1918¹², que va establir com a missió de la universitat pública l’involucrament en els debats sobre els problemes nacionals. L’extensió té el potencial de subvertir la universitat tal com la coneixem, sempre que el diàleg amb els moviments socials siga portat a la radicalitat freiriana¹³.

Seguisc, per tant, aquesta discussió: com transformar la investigació en educació popular en investigació popular? Què és possible fer en el camp de la intel·lectualitat universitària tan sovint marcat per la deslegitimació de la militància i per la captura del coneixement dels moviments en conceptes estàtics per a pur delit especulatiu? D’altra banda, com anar més enllà d’una producció intel·lectual que puga ser crítica amb si mateixa, sense reduir-se al lloc d’interpret¹⁴?

Recentment hem intentat elaborar respostes a través del diàleg en un espai experimental. La *Universitat Emancipa* va organitzar en 2021 la major celebració mundial del centenari de Paulo Freire, el curs *100 anys de Paulo Freire: esperança en temps de barbàrie*. Va comptar amb més de 25.000 inscripcions, i va reunir destacats ponents del Brasil i Xile. Va ser un curs obert i en línia a partir del qual vam desenvolupar reflexions sobre pràctiques emancipatòries per a la universitat. Hem reunit en un llibre les reflexions sobre les potencialitats d’aquest moviment social per a inspirar canvis tant en l’educació secundària com en la superior¹⁵.

D’aquest espai va sorgir la col·laboració amb col·lectius com CLAREC - Cambridge Latin American Research in Education Collective. Vam tindre una primera Conferència com a part de la celebració dels 100 anys de Paulo Freire en 2021 (la “*Conferencia del Estudiant*”), i en 2022 vam ampliar aquest esdeveniment com la *II Conferencia Freire*, un esdeveniment híbrid multilingüe (anglès, portugués, espanyol i llengua de signes brasilera) que va tindre lloc simultàniament en la Universitat de Cambridge i la Universitat Federal de Rio de Janeiro, en la qual vam tindre més de 400 resums presentats de 25 països diferents, més de 70 sessions i la participació de més de 2.000 persones.

Això va ser un espai experimental, en el qual preteníem combinar activitats presencials, que desenvoluparen sobretot la relació de les universitats implicades en les seues comunitats, i al mateix temps convidar participants de localitats molt més àmplies a implicar-se en una conferència que no acabava ací. No obstant això, la magni-

tud de la conferència imposa els reptes d'articular escales basades en el treball actiu –i, per tant, impulsades pel propòsit i el temps disponible per al treball no remunerat– en un moment en què aquest temps és cada vegada més expropiat.

L'equilibri entre els diàlegs globals i la utilització d'aquests debats en els espais territorials de forma continuada segueix sent un tema a avançar a partir d'aquestes experiències. Al seu torn, aquesta continuïtat xoca amb la materialitat concreta de les persones implicades, que sovint assumeixen les exigències de la militància com una capa més en les seues obligacions, encara que estiguen impulsades per un fort sentit de propòsit. Al cap i a la fi, la construcció d'aquests espais temptatius i experimentals té lloc en un món en el qual la mercantilització avança sobre tots els aspectes de la vida, la qual cosa es reflecteix en una intensificació del temps disponible.

Com ens va advertir bell hooks¹⁶, l'opció de desafiar l'*estatus quo* rebutjant una suposada neutralitat política –el compromís amb la pedagogia compromesa– sol anar acompanyada de represàlies, especialment en l'entorn acadèmic. Es paga un preu per ser amfíbia, per portar endavant i amb radicalitat allò en què veritablement es creu i practica. No obstant això, són aquestes clivelles que es construeixen, aquests xicotets tolls en els quals poden créixer nous capgrossos, els que anuncien noves maneres de relacionar-se en els entorns de producció intel·lectual –siga en l'acadèmia o en la militància.

Referències bibliogràfiques

- FREIRE, Paulo, *Pedagogia do Oprimido*. Rio de Janeiro: Paz e Terra, 1974, p. 175.
- FREIRE, Paulo. Professora sim, tia não: cartas a quem ousa ensinar. Rio de Janeiro: Paz e Terra, 2017
- HOOKS, bell. *Ensinando a transgredir: a educação como prática da liberdade*. São Paulo: Martins Fontes, 2013.
- MENDES, Maíra T. Acesso à universidade: dualismo, mérito e democratização em questão. Tese (Doutorado em Educação) - Universidade do Estado do Rio de Janeiro. Rio de Janeiro, 2016.
- MENDES, Maíra T. Inclusão ou emancipação? Dialética da educação em cursinhos populares. In: ARELARO, L. R. G.; FRANCA, G. C.; MENDES, M. T.. (Org.). *As portas da Universidade: alternativas de acesso ao ensino superior*. 1ed. São Paulo: Xamã, 2012.
- STEFANONI, Pablo. Pensar y actuar de manera anfibia: Entrevista a Maristella Svampa. *Nueva Sociedad*, n. 298, p. 152-169, 2022. p. 158.
- SVAMPA, Maristella. Notas provisórias sobre la sociología, el saber académico y el compromiso intelectual. In: ALTHABE, Gérard. *Entre dos mundos*. Reflexividad y compromiso, Buenos Aires, Prometeo, 2008.

Freire e a Educação Popular: Esperanças em Tempos de Barbárie. São Paulo: Elefante, 2023.

¹⁶ hooks, bell. *Ensinando a transgredir: a educação como prática da liberdade*. São Paulo: Martins Fontes, 2013.

- TÜNNERMANN BERNHEIM, Carlos. *Noventa años de la Reforma Universitaria de Córdoba (1918-2008)*. Buenos Aires: CLACSO, 2008.
- VALE, Ana Maria do. *Educação Popular na Escola Pública*. São Paulo: Cortez, 2001.
- VASCONCELOS, Joana; MENDES, Máira; MUSSI, Daniela. Alimentar a tensão criativa entre educação popular e universidade. In: *Paulo Freire e a Educação Popular: Esperançar em Tempos de Barbárie*. São Paulo: Elefante, 2023.
- VASCONCELOS, Joana; MENDES, Máira; MUSSI, Daniela. *Paulo Freire e a Educação Popular: Esperançar em Tempos de Barbárie*. São Paulo: Elefante, 2023.
- VELOSO; TEREZA C. M. A; MACIEL, Carina E. Acesso e permanência na educação superior: análise da legislação e indicadores educacionais. *Revista Educação em Questão*, Natal, v. 51, n. 37, p. 224-250, jan./abr. 2015.



Autor de la il·lustració: Valentín González

12 i 13 de juliol de 2023 · Xàtiva
CPFFA Francesc Bosch i Morata

Recreant pràctiques crítiques i emancipadores en l'educació al llarg de la vida



UNIVERSITAT
ID VALÈNCIA
Facultat de Ciències Socials

Associació de Persones
Adultes Participants
CPFFA FRANCESC BOSCH I MORATA



TAREPA - PV
Taller per a l'Acció Renovadora de l'Educació
Permanent d'Adults al País Valencià

